

تحلیل منظومه «سلیم و سلمی»
بر اساس نظریه ریخت شناسی ولادیمیر پراپ

فرهاد فلاحتخواه^۱

لیلا عدل پرور^۲

چکیده

ولادیمیر پراپ، فولکلور شناس روسی، برای تجزیه و تحلیل قصه‌های پریان الگویی را پیشنهاد کرده است. وی معتقد است می‌توان این الگو را در مورد سایر قصه‌های عامیانه هند و اروپایی نیز به کار برد. نویسنده این مقاله بر آن شد تا منظومه سلیم و سلمی را بر اساس نظریه ریخت شناسی پراپ، که مشتمل بر سی و یک کارکرد است، تحلیل کند. ضمن برشمردن این کارکردها و مؤلفه‌ها مشخص شده است که چه کارکردهایی وجود دارد و چه کارکردهایی قابل انطباق با کارکردهای پراپ نیست. برای دستیابی به نتایج دقیق از این پژوهش، داستان را به شیوه پراپ تا حد ممکن به وسیله جداول و نمودارها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم و خویشکاری‌ها و عناصر پیوند دهنده استخراج شده و نمودار افقی، عمودی، و نمودار حرکتی قصه، در قالب فرمولی ارائه و در نهایت شخصیت‌های قصه و ساختار کلی داستان بیان شده است.

کلید واژه‌ها:

پراپ، ریخت شناسی، سلیم و سلمی، نمادها، نمودار حرکتی، ساختار حکایت

۱ - گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی - ایران. (نویسنده مسؤول)

Farhad.falahat@gmail.com

۲ - گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی - ایران.

پذیرش: ۹۶/۰۳/۱۶

اعلام وصول: ۹۵/۱۲/۰۷

مقدمه

تا اوایل قرن بیستم، بیشتر محققان تحقیقات در حوزهٔ نقد ادبی، شیوه و روش بررسی و تحلیل خود را بیرون از متن جست و جو می‌کردند، اما در آغاز این سده دست آوردهای فردینان دو سوسور (Ferdinand de Saussure) در حوزهٔ زبان‌شناسی نوعی دگرذیسی روش شناختی را در این زمینه رقم زد که به موجب آن، هر نوع بررسی که به بیرون اثر راه می‌برد مردود شناخته شد. (هاوکس، ۱۹۹۷: ۲۶)

این دگرگونی‌های گسترده در حوزهٔ ادبیات و نقد ادبی سبب شکل‌گیری مکتب ساختارگرایی شد. «ساختارگرایی یکی از مهم‌ترین جنبش‌های فرمالیستی است که در دهه‌های اخیر نقش مهمی در تجزیه و تحلیل آثار ادبی ایفا کرده است.» (روحانی و عنایتی، ۱۳۸۹: ۲)

فرمالیست‌ها معتقد بودند که «فرم و شکل، وسیله‌ای برای بیان محتوا نیست، بلکه این محتواست که به شکل‌گیری فرم، کمک می‌کند. از نظر آن‌ها محتوا یک بستر و زمینهٔ مناسب برای شکل به حساب می‌آید.» (ایگلتون، ۱۳۸۸: ۶)

در واقع روش کار فرمالیست‌ها، حاصل جمع اندیشه‌های ساختارگرایی و یافته‌های زبان‌شناسی است. برای اولین بار ولادیمیر پراپ، که «یکی از برجسته‌ترین فرمالیست‌ها بود، ایده و نظریهٔ فرمالیست‌ها را به تبعیت از روش کار زیست‌شناس‌ها، ریخت‌شناسی نامید.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷)

پراپ و ریخت‌شناسی

«واژهٔ ریخت‌شناسی یا هیأت‌شناسی، معادل واژه انگلیسی (morphology) است. یعنی؛ بررسی و شناخت ریخت‌ها. پراپ مردم‌شناس روس از نخستین کسانی بود که اولین بار آن را در مهم‌ترین اثر خویش "ریخت‌شناسی قصه‌های پریان" (۱۹۳۸م) مطرح کرد و آن را به معنی توصیف حکایت‌ها بر پایه واحدهای تشکیل دهنده‌شان و مناسبات این واحدها با کل حکایت به کار برد.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۳۵)

ترجمه کتاب «ریخت شناسی قصه‌های پریان» در محافل و در میان فلکلور شناسان با استقبال کم نظیری روبرو شد و تحولی عمیق در مطالعات فولکلوریک پدید آورد، آن را بسیار نقد و تحسین کردند، روش‌های پراپ را سرمشق قرار دادند و از آن الهام گرفتند.» (خدیش، ۱۳۸۷: ۵۱-۵۲)

نظریه پراپ در ساختارگرایی نیز برای خود شأن و جایگاهی پیدا کرد. بسیاری از نویسندگان و نظریه پردازان، نظریه‌های او را با نام روایت شناسی ساخت‌گرایانه به کار برده‌اند. رامان سلدن (Raman Selden) در فصل پنجم کتاب «راهنمای نظریه‌های ادبی معاصر» با عنوان نظریه‌های ساختارگرا، روایت شناسی پراپ را ساختارگرا خوانده و دیگران (لوی اشتروس (Levi Strauss)، گریمما، ژراژنت (Gerard Genette) را با همین نام به نوعی پیرو او خوانده است. (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۱۴۰-۱۴۹)

«روایت شناسی؛ (narratology) مجموعه‌ای از احکام کلی درباره‌ی ژانرهای روایی، نظام‌های حاکم بر روایت و ساختار و پیرنگ است.» (مکاریک، ۱۳۸۴: ۱۴۹)

مبنای تحلیل پراپ این تعریف از روایت است: «روایت متنی است که در آن، تغییر از یک وضعیتی به وضعیتی تعدیل یافته‌تر بازگو می‌شود.» (تولان، ۱۳۶۸: ۳۳)

«پراپ کارش را با مسأله طبقه‌بندی و سازماندهی حکایات عامیانه بر مبنای کاری که وسلوفسکی (veselovsky) و بقیه انجام داده بودند آغاز کرد.» (اسکولز، ۱۳۷۹: ۹۵)

«یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های پراپ، تقسیم‌بندی قصه‌هاست، پژوهشگران پیش از او قصه‌ها را بر مبنای موضوع یا درون مایه طبقه‌بندی می‌کردند، اما وی به دنبال تجزیه ساختار گرایانه قصه‌ها بود.» (مارتین، ۱۳۸۲: ۶۵)

«پراپ برای تجزیه ساختاری، جزئیات را مد نظر قرار داد. توجه بیش از حد او به این عناصر، سبب شده تا برخی از محققان آن را به مثابه چیدن آجرهای ساختمانی در نظریه او تلقی کنند.» (هارلند، ۱۳۸۵: ۲۴۷)

در واقع هدف وی این بود که بتواند به ساختار روایی همه داستان‌ها دست یابد. هدف نهایی روایت‌شناسی عبارت از کشف الگوهای عام روایت که همهٔ شیوه‌های ممکن گفتن داستان را در برمی‌گیرد. (برتس، ۱۳۸۳: ۹۹)

خویشکاری پراپ

پراپ واحدهای سازنده روایت را «کارکرد» نامید. که مترجمان فارسی زبان (function) آن را به کارکرد، خویشکاری، کنش و نقش ویژه ترجمه کرده‌اند. (پراپ، ۱۳۸۶: ۵۲)

وی به سی و یک کارکرد، دست پیدا می‌کند و هر کدام را با نمادی مشخص می‌کند.

صحنهٔ آغازین α

۱	غیبت β	۱۲	اولین بخشنده D	۲۳	رسیدن به صورت ناشناس O
۲	قدعن δ	۱۳	واکنش قهرمان E	۲۴	ادعای قهرمان دروغین L
۳	سرپیچی γ	۱۴	دست یابی به وسیلهٔ سحر آمیز F	۲۵	کار سخت M
۴	خبرگیری \square	۱۵	انتقال به سرزمین دیگر G	۲۶	انجام کار سخت N
۵	خبردهی ζ	۱۶	مبارزه H	۲۷	شناسایی Q
۶	نیرنگ \square	۱۷	علامت گذاری J	۲۸	افشاگری E_X
۷	همکاری ناخواسته θ	۱۸	پیروزی I	۲۹	تغییر شکل T
۸	کمبود a یا شر A	۱۹	رفع شر K	۳۰	مجازات U
۹	میانجیگری B	۲۰	بازگشت \downarrow	۳۱	عروسی W
۱۰	مقابلهٔ آغازین C	۲۱	تعقیب Pr		انگیزه mot
۱۱	عزیمت \uparrow	۲۲	نجات R_s		عناصر پیوند دهنده \S

- هر یک از این سی و یک کارکرد دارای زیر مجموعه‌هایی هستند که فهرست کامل آن در کتاب ریخت‌شناسی پریان آمده است. «کارکردها و سازه‌ها به مثابه بخش بندی جمله، واج‌ها و تک‌واژه‌ها هستند، اما دقت آن را ندارند.» (تسلیمی، ۱۳۸۸: ۶۸)
- پراپ علاوه بر ۳۱ خویشکاری و کارکرد، ۷ نوع شخصیت ذکر می‌کند:
- ۱- قهرمان: دلاوری جستجوگر است. گاه او را «قهرمان قربانی» می‌نامند.
 - ۲- شاهدخت: زنی نیکو کار که قهرمان در جستجوی اوست.
 - ۳- بخشنده یا پیشگو: نخست آزمایشگر قهرمان است و سپس یاور او می‌شود.
 - ۴- یاریگران: دوستان و حامیان قهرمان
 - ۵- فرستنده: شخصیتی که قهرمان را به مأموریت می‌فرستد.
 - ۶- بد کار و شرور: کنش‌گری که دشمن قهرمان است.
 - ۷- قهرمان دروغین یا شیاد: که خود را به جای قهرمان، معرفی می‌کند. (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۴۵)

پیشینه تحقیق

پس از پراپ، مطالعات بسیاری در کشورهای مختلف انجام شد. در ایران پگاه خدیش در سال ۱۳۸۴ در باره ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران تحقیقاتی انجام داد وی نیز به پیروی از پراپ، این الگو را بر روی صد قصه که به افسانه‌های جادویی شهرت داشتند اجرا کرد و به نتایج ارزنده‌ای دست یافت.

محبوبه خراسانی، کتابی را با عنوان «در آمدی بر ریخت‌شناسی هزار و یک شب» در سال ۱۳۸۷ در مرکز نشر تحقیقات نظری اصفهان به چاپ رسانده است.

بهرام جلالی پور در باره ریخت‌شناسی قصه‌های اساطیری و پهلوانی شاهنامه فردوسی بر اساس روش ولادیمیر پراپ در سال ۱۳۹۱ کتابی منتشر کرد. علاوه بر این پژوهش‌ها، مقالات دیگری در ایران بر روی متون ادب فارسی بر اساس نظریه پراپ به اجرا درآمده است که به عنوان مثال چند مورد ذکر می‌شود:

مقاله‌ای تحت عنوان: «بررسی قصه دیوان در شاهنامه فردوسی» توسط دکتر مسعود روحانی و محمد عنایتی قادیکلایی (۱۳۹۰)، «تجزیه و تحلیل قصه سمک عیار» توسط دکتر عباس خانفی و جعفر فیضی گنجین (۱۳۸۶)، «ریخت شناسی داستان پیامبران در تفسیر طبری و سور آبادی» توسط عبدالمجید یوسفی نیک (۱۳۸۹)، «ریخت شناسی داستان زال و رودابه، بهرام گور و اسپینود، گشتاسب و کتایون» توسط دکتر خاور قربانی و کیوان گورک (۱۳۹۲)، «تحلیل منظومه های جهان گیر نامه توسط دکتر رضا ستاری و احمد خلیلی (۱۳۹۱)، «ریخت شناسی حکایت در مجالس سبعة و فیه مافیه» توسط دکتر شیرزاد طایفی و مرضیه آتشی پور (۱۳۹۰).

روش تحقیق

ولادیمیر پراب برای تجزیه و تحلیل قصه‌های پریان الگویی را پیشنهاد کرده است. وی معتقد است می‌توان این الگو را در مورد سایر قصه‌های عامیانه هند و اروپایی نیز به کار برد. بنابر این در این مقاله سعی می‌شود الگوی پراب روی حرکت‌های قصه سلیم و سلمی پیاده شود. کارکردها استخراج شده و شواهد شعری آن از سلیم و سلمی، نقل می‌شود در پایان، ترکیب قصه، نمودار نمادها و شخصیت‌ها و نمودار حرکتی قصه و ساختار کلی حکایت ارائه می‌شود.

معرفی سلیم و سلمای عبدالرزاق و خلاصه داستان

«سلیم و سلمی مثنوی عاشقانه بر وزن لیلی و مجنون نظامی، از آثار عبدالرزاق دنبلی است. عبدالرزاق بیگ متخلص به مفتون، از زمره دانشمندان و سخن سرایان آذربایجان است که به سال ۱۳۷۶ هـ ق در شهر خوی به دنیا آمد. (خاتمی، ۱۳۷۴: ۲۱)

نوایی در حاشیه حدیقه‌الشعرا در زمینه گرایش وی به تحصیل و نظم و نثر می‌نویسد: «بر نکات ادب و معرفت شعرا و روایات عرب اطلاع کامل داشت و اکثر اوقات خود را با مطالعه و مذاقه گذرانید و عمر خود را در تألیف و تصنیف به آخر رسانید.» (دولت‌آبادی، ۱۳۵۷: ۲/ ۸۸۹) وی یکی از شاعران و نویسندگان پرکاری است که آثار قلمی فراوانی به نظم و نثر از خود به جای گذاشت. آثار او عبارتند از: حدائق‌الجنان، تجربه‌الاحرار، حدیقه، حقایق الانوار،

روضه‌الادبه حدائق‌الادبا، نگارستان دارا، مآثر سلطانی، سلیم و سلمی، ترجمه فارسی عبرت نامه، جامع خاقانی، مثنوی ناز و نیاز، همایون نامه، دیوان قصاید و غزلیات و ریاض‌الجنه. (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱۸۰ / ۲)

نسخه خطی مثنوی سلیم و سلمی در سال ۱۳۸۹ توسط دکتر فرهاد فلاح خواه تصحیح و با مثنوی خسرو شیرین نظامی مقایسه شده است.

کارکردهای داستان سلیم و سلمی

«خویشکاری» یا کارکرد یعنی عمل شخصیتی از اشخاص قصه که از نقطه نظر اهمیتی که در جریان عملیات قصه دارد تعریف می‌شود. خویشکاری شخصیت‌های قصه سازه‌های بنیادی قصه هستند و قبل از هر چیز باید آن‌ها را جدا کرد.^۱ (پراپ، ۱۳۸۶: ۵۲)

صحنه آغازین α : «صحنه آغازین معرف اطلاعات اولیه در مورد شخصیت‌های قصه و وضعیت تعادل حاکم بر آن قبل از وقوع شرارت یا کمبود است. این صحنه با آن که یک خویشکاری محسوب نمی‌شود، با وجود این عنصر ریخت‌شناسی بسیار مهم است.» (پراپ، ۱۳۶۸: ۶۰)

اطلاعات داده شده در آغاز داستان سلیم صحنه آغازین α این داستان است. سلیم جوانی قد بلند و زیبا رو، در بغداد است که پس از مرگ پدرش تاج و تخت پادشاهی به وی می‌رسد:

نو خط پسری ز شهر بغداد	رشک همه نوخطان نوشاد...
رفته پدرش ز دهر غدار	مانده زر و سیم از او به خروار

(سلیم و سلمی، ب، ۱۹۸ و ۲۰۶)

۱- کارکرد دور شدن یا غیبت β^3 : در این خویشکاری یکی از اعضای خانواده، از خانه غیبت می‌کند. (پراپ، ۱۳۸۶: ۶۱)

سلیم روزی با غرور از خانه به سمت بازار می‌رود. (β^3):

روزی ز غرور حسن سرشار	می‌رفت ز خانه سوی بازار
-----------------------	-------------------------

(سلیم و سلمی، ب، ۲۰۹)

- ۲- کمبود **a**^۱: سلیم در بازار با دیدن کنیزکی زیبا روی به نام سلمی شیفتهٔ وی می‌شود:
- چون شاخ سمن کنیزکی دید
 سلمی نامی، سمن عذاری
 در حسن فزون ز ماه و خورشید
 رخساره شکفته لاله زاری...
 چون دید سلیم روی سلمی
 شد تافته، هم چو موی سلمی
 (همان: ب ۲۱۵-۲۱۰)
- ۳- فریفتن و نیرنگ **η**^۳: سلمی با جلوه‌گری و فتنه انگیزی سلیم را افسون می‌کند.
- در رقص و سماع و حسن آواز
 چون جادوی بابلی فسون ساز
 (همان: ب ۲۲۰)
- ۴- همکاری ناخواسته **θ**: سلیم ناخواسته تسلیم خواست و اراده سلمی می‌شود و با نثار جواهر فراوان وی را خریداری می‌کند:
- در معرض بیع، سیم و زر ریخت
 از بهر خریدنش گهر ریخت
 (همان: ب ۲۲۵)
- ۵- لحظه‌های پیوند دهنده **B**: سلیم، سلمی را به خانه می‌آورد.
- آسوده ز وصل آن پری را
 آن رشک بتان آذری را
 با کثرت شوق و ذوق دیدار
 آورد به خانه اش ز بازار
 (همان: ب ۲۲۶-۲۲۷)
- ۶- رفع فقدان **K**: کمبود سلیم برطرف می‌شود و روزگار را با خوشی سپری می‌کند.
- در ثروت خواجگی و سامان
 یک چند چو عمر برد پایان
 (همان: ب ۲۳۳)
- اما پس از گذشت مدتی، سلیم تمام ثروتش را از دست می‌دهد و با کمبود پول (**a**^۰) و تنگدستی مواجه می‌شود:
- اندوخته اش همه تلف شد
 سرمایهٔ دولتش ز کف شد
 (همان: ب ۲۳۴)

۷- دستور یا فرمان γ^2 : سلمی به خاطر کمک به سلیم به وی پیشنهاد می‌کند که برای رهایی از فقر وی را به بازار ببرد و بفروشد و درد هجرانش را تحمل کند:

باید که مرا بری به بازار بر دل نهی از فراق من بار
(همان: ب ۲۷۵)

۸- انجام دستور و فرمان δ^2 : سلیم به حرف سلمی گوش می‌کند و ناگزیر وی را به بازار برده و می‌فروشد:

القصّه ز درد هجر، ناچار داد او را جلوه بر خریدار
(همان: ب ۲۸۴)

۹- به دست آوردن هدیه مادی f^1 : در بازار جوانی زیبا رو از آل هاشم (یارِیگر B) سلمی را می‌بیند (S) او را خریداری و فقدان بی پولی آغاز قصّه التیام می‌یابد (K):

زیبا پسری از آل هاشم قانون مفاخر و مکارم
سلمی را دید و صید او شد آشفتۀ آن رخ نکوشد
(همان: ب ۲۸۷ و ۲۸۵)

جوان هاشمی سلمی را با خود می‌برد و سلیم دو باره فقدان جدایی سلمی را احساس می‌کند. (a^1) به خاطر مصیبت (B^2) فراق سلمی، شکوه می‌کند. (B^y):

چون ماتمیان کشید افغان صد رخنه فکند در گریبان..
(همان: ب ۲۹۱)

۱۰- اولین بخشنده D^0 : وقتی تماشاگران، سلیم را چنین پریشان حال می‌بینند از جوان هاشمی درخواست می‌کنند با گرفتن پول، سلمی را به سلیم برگرداند:

نظارگیان چو این بدیدند از سینه خروش بر کشیدند
گفتند به هاشمی به یاری کز غایت رحم و سازگاری...
بر وی ز عطیه متّی نه زر باز ستان، گهر به وی ده
(همان: ب ۳۰۲-۳۰۰)

پیدا شدن ضد قهرمان: اما جوان هاشمی، با اینکه پریشان حالی سلیم را می‌بیند، درخواست آن‌ها را نمی‌پذیرد:

چون هاشمی این حدیث بشنید
هرگز ندهم که جان خریدم
بر گفته آن گروه خندید ...
جانی است که رایگان خریدم
(همان: ب ۳۰۶ و ۳۱۱)

سلیم با ناامیدی برگشته و پس از جدایی از سلمی آوارهٔ کوچه‌های بغداد می‌شود.

۱۱- تعقیب P_r: دزدی او را تعقیب می‌کند در کمین اوست تا کیسهٔ زرش را بدزدد:

دزدی ز کمین نظاره می‌کرد
در بردن کیسه چاره می‌کرد
(همان: ب ۴۲۲)

سلیم، زر را زیر سرش گذاشته و می‌خواهد (همکاری ناخواسته θ).

۱۲- شرارت A^۲: دزد، زر را می‌دزد و فرار می‌کند:

بربود زر و دوید بی‌تاب
بی چاره سلیم، جست از خواب
(همان: ب ۴۲۳)

۱۳- واکنش منفی قهرمان E: سلیم به کنار دجله می‌آید و به قصد خودکشی خود را در دجله می‌اندازد:

بر خاست ز جا، سرود گویان
خاشاک وجود خویش، بی‌تاب
آمد به کنار دجله گریان...
چون سایه، به دجله کرد پرتاب
(همان: ب ۴۳۳ و ۴۳۵)

۱۴- نجات قهرمان R_s: ملاحان به کنار دریا می‌آیند و سلیم را نجات می‌دهند:

پس ملاحان شط بغداد
کشتی به کنار آب راندند
الیاس و شان خضر بنیاد
آن دل شده را ز شط راندند
(همان: ب ۴۳۵ و ۴۳۶)

سومین بخشنده: پیری از میان جمع ملاحان پنجاه مثقال زر به سلیم می‌دهد (f^۱).

۱۵- مقابله آغازین C: در این خویشکاری به قهرمان اجازه داده می‌شود به جستجو پردازد. پیر مرد از سلیم می‌خواهد سفر کند و به سرزمین دیگری برود (فرمان^۲ ۷) و سلیم به حرف او گوش می‌دهد. (δ^۲)

با روی گشاده و دلی شاد
گفتش که ازین مکان سفر کن
پنجه مثقال زر به وی داد
رخ، جانب خطه ی دگر کن
(همان: ب ۴۴۴-۴۴۶)

۱۶- عزیمت^۱: سلیم برای جستجوی سلمی عازم سفر می‌شود.
برداشت زر و زجای بر جست
گردید روان چو مردم مست
(همان: ب ۴۴۷)

۱۷- خبرگیری قهرمان^۲ E: سلیم به کنار دجله می‌آید کشتی می‌بیند و در مورد صاحب آن پرس و جو می‌کند:

پرسید که کیست صاحب این؟
گفتند: یکی ز اهل تمکین
(همان: ب ۴۵۱)

۱۸- خبردهی^۲ G: سلیم با خبر می‌شود کشتی متعلق به جوان هاشمی است:
در بصره ز زمرة بزرگان
از هاشمیان، ز جمع نیکان...
(همان: ب ۴۵۲)

۱۹- انتقال به سرزمین دیگر^۲ G: سلیم در جستجوی سلمی راهی (بصره) می‌شود دو درم به ملاح می‌دهد (f^۱) و سوار قایق می‌شود.

با زورقیان به هم نشستند
عهدی با هم به مهر بستند
(همان: ب ۴۵۶)

زورقیان به سلیم پیشنهاد می‌کنند لباس آن‌ها را بپوشد (۷^۲) تا خواجه بصره تصور کند که سلیم یکی از ملاحان است، سلیم هم پیشنهاد آن‌ها را می‌پذیرد. (δ^۲)

۲۰- تغییر شکل T^3 : سلیم لباس ملاحان را می‌پوشد:

آشفته سلیم بی‌مخافت پوشید لباس آن جماعت
(همان: ب ۴۶۱)

۲۱- رسیدن به صورت ناشناس O : سلیم به صورت ناشناس به شکل ملاحی عازم بصره می‌شود. پس از مدتی سلیم در کنار شطّ سلمی را با خواجه هاشمی می‌بیند (§) و با او گفتگو می‌کند. خواجه هاشمی از سلمی می‌خواهد (γ^2) که سلیم را فراموش کند اما سلمی وی را آگاه می‌کند (\square) که سلیم میان آن‌ها و در کشتی است:

پنهان ز ما در این مکان است من عاقل و او انیس جان است
(سلیم و سلمی، ب ۶۰۰)

۲۲- باز شناختن قهرمان Q : خواجه هاشمی (D^2) از ملاحان سؤال می‌کند آیا غریبه‌ای میان ماست؟ سلیم به او پاسخ می‌دهد (E^1): کسی که آرزومند دیدار او هستی منم:

چون هاشمی این مقال فرمود از ملاحان سؤال بنمود
کای ملاحان بحر پیمای بیگانه کسی بود در این جا؟
زین حرف سلیم کرد فریاد کای خواجه، دلت ز عیش خوش باد
آن سوخته حزین، منم، من وان شیفته غمین، منم، من
(همان: ب ۶۰۹-۶۰۵)

۲۳- ازدواج W^* : خواجه هاشمی اسباب زندگی سلیم و سلمی را فراهم می‌کند و آن‌ها با هم ازدواج می‌کنند.

در خانه هاشمی چو یک ماه بودند قرین وصل دل خواه
پس خواجه، ز راه جود بسیار کرد ایشان را تدارک کار
(همان: ب ۷۲۲ و ۷۲۳)

۲۴- بازگشت ↓: با بازگشت سلیم و سلمی به بغداد، مصیبت آغاز قصه التیام می‌یابد.

از حوصله خرد فزون داد رفتند ز بصره سوی بغداد
(همان: ب ۷۲۵)

کارکردهای استخراج شده از داستان سلیم و سلمی به ترتیب توالی:

	α	صحنه آغازین	۱۳	E-	واکنش منفی قهرمان
۱	β	دور شدن یا غیبت	۱۴	R _s	نجات قهرمان
۲	a	کمبود	۱۵	C	مقابله آغازین
۳	η	کارکرد فریب کاری یا نیرنگ	۱۶	↑	کارکرد عزیمت
۴	θ	همکاری ناخواسته	۱۷	ε^2	خبرگیری
۵	B	لحظه های پیوند دهنده یا	۱۸	ζ^2	کارکرد خبر دهی
۶	K	رفع کمبود	۱۹	G ²	انتقال به سرزمین دیگر
۷	γ^2	فرمان	۲۰	T	تغییر شکل
۸	δ^2	انجام دستور	۲۱	o	رسیدن به صورت ناشناس
۹	f ¹	به دست آوردن هدیه مادی	۲۲	Q	شناسایی قهرمان
۱۰	D	اولین کارکرد بخشنده	۲۳	W	عروسی
۱۱	Pr	تعقیب	۲۴	↓	بازگشت
۱۲	A	شرارت			

با مقایسه این نمودار با سی و یک کارکرد پراپ مشخص می شود: کارکردهای کار سخت (M)، انجام کارسخت (N)، کشمکش (H)، پیروزی (I)، مجازات شریر (U)، رسوایی شریر (E_X) در داستان سلیم و سلمی وجود ندارد. خود پراپ می گوید این سی و یک کارکرد در همه داستانها مشاهده نمی شود. هم چنین جابجایی توالی برخی کارکردها نیز مشاهده می شود. به عنوان مثال؛ کارکرد قدغن طبق الگوی پراپ قبل از نیرنگ و همکاری ناخواسته است، اما در داستان سلیم و سلمی، بعد از همکاری ناخواسته است. کارکرد عزیمت در الگوی پراپ، قبل از کارکرد اولین بخشنده است، اما در داستان سلیم و سلمی بعد از اولین بخشنده، تعقیب و چند کارکرد دیگر است. طبق الگوی پراپ «بعضی از خویشکاریها می توانند جایشان را تغییر دهند. نیز ممکن است جایشان را عوض کنند.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۲۱۳)

در الگوی پراپ برخی قصه ها با عروسی قهرمان قصه به پایان می رسد، اما داستان سلیم و سلمی با بازگشت آنها به بغداد خاتمه می یابد.

عناصر کمکی برای پیوند متقابل خویشکاری‌ها با یکدیگر:

پراپ معتقد است «خویش کاری‌ها عناصر بنیادی قصه را تشکیل می‌دهند. در کنار این‌ها، اجزای سازایی هستند که گر چه تکامل و پیشرفت عملیات قصه را تعیین نمی‌کنند، با وجود این دارای اهمیت فراوان هستند.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۴۵)

وی این عناصر کمکی پیوند دهندهٔ خویشکاری‌ها را «عناصر پیوند دهنده» می‌نامد. و با نماد (§) مشخص می‌کند. آگاهانیدن، گفتگوها، ترتیب دادن جشن و مهمانی، جزء عناصر پیوند دهنده در داستان سلیم و سلمی است.

یکی دیگر از این عناصر انگیزش می‌باشد که با نماد mot مشخص می‌شود. مراد پراپ «از انگیزش هم دلایل و هم اهداف اشخاص قصه است که آن‌ها را به انجام کارهای مختلفی که مرتکب می‌شوند باعث می‌آید. کارهای کاملاً همانند و یکسان انگیزش‌ها-ی مختلفی دارند.» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۵۳)

انگیزه (mot) سلیم برای فروختن سلمی، رهایی از فقر و تنگدستی است. انگیزه وی برای تغییر قیافه و پوشیدن لباس ملاحان این است که خواجه بصره تصور کند که سلیم یکی از ملاحان است و مزاحم وی نشود.

حرکت

پراپ می‌گوید: از لحاظ ریخت‌شناسی می‌توان قصه را آن بسط و تطوری دانست که از شرارت یا کمبود شروع می‌شود و با گذشت از خویشکاری‌های میانجی به ازدواج می‌انجامد. هر قصه ممکن است، چندین حرکت داشته باشد، هر شر یا کمبود جدیدی که در مسیر قصه روی می‌دهد حرکت دیگری آغاز می‌کند. تجزیه متن مستلزم تعیین تعداد حرکت‌ها در قصه است. (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۸۴)

تجزیه و تحلیل داستان بر اساس حرکت ها

حرکت اول: روزی سلیم برای گردش^۱ به بازار می رود. کنیزی می بیند^۲ که با جلوه گری همه را افسون می کند. سلیم ناخواسته شیفته وی می شود. او را خریداری کرده، به خانه می آورد^۶ و روزگار را با خوشی سپری می کند.^۷

نمودار افقی حرکت اول: $a \longrightarrow K$

نمودار عمودی حرکت اول:

کارکرد فریب کاری یا نیرنگ	□	۴	صحنه آغازین	α	
همکاری ناخواسته	□	۵	نیاز به گردش و تفریح	a^6	۱
لحظه های پیوند دهنده	B	۶	غیبت	β^3	۲
رفع کمبود	K^6	۷	عناصر پیوند دهنده	ξ	۳

حرکت دوم: پس از مدتی سلیم همه سرمایه اش را از دست می دهد. سلمی به وی پیشنهاد می کند برای رهایی از فقر وی را بفروشد^۲ و سلیم پیشنهاد وی را قبول کرده^۳ و سلمی را به بازار می برد. جوانی از خاندان هاشمی سلمی را می بیند. کیسه ای زر به سلیم می دهد^۶ و سلمی را خریداری می کند و مصیبت فقر و بی پولی سلیم بر طرف می شود.^۷

نمودار افقی حرکت دوم: $a \longrightarrow K$

نمودار عمودی حرکت دوم:

عناصر پیوند دهنده	ξ	۵	کمبود پول	a^0	۱
به دست آوردن هدیه مالی	f^1	۶	فرمان یا دستور	γ^2	۲
رفع کمبود بی پولی	K^0	۷	انجام دستور	□ ^۲	۳
			پیدا شدن یاریگر	B	۴

حرکت سوم: سلیم پس از فروختن سلمی پشیمان می شود. فقدان وی^۱ را احساس می کند و به خاطر مصیبت فراق^۲ او نوحه سرایی می کند. تماشاگران که پریشان حالی سلیم را می بینند، از جوان هاشمی درخواست می کنند به او ترحم کند و سلمی را

برگرداند،^۸ اما جوان به درخواست آن‌ها پاسخ منفی می‌دهد.^۹ سلیم از ناراحتی آوارهٔ کوچه‌ها می‌شود،^۶ دزدی^۷ او را تعقیب می‌کند.^۸ سلیم می‌خواهد،^۹ دزد کیسهٔ زر سلیم را دزدیده و فرار می‌کند. سلیم به جای مقابله با دزد به کنار دجله می‌رود و به قصد خودکشی خود را در آب می‌اندازد.^{۱۰} ملاحان او را نجات می‌دهند.^{۱۱} ملاحان در مورد علت پریشان حالی از سلیم سؤال می‌کنند^{۱۲} و سلیم داستان خود را با سلمی برای آن‌ها بازگو می‌کند.^{۱۳} پیر مردی به سلیم زر می‌دهد^{۱۴} و به او پیشنهاد می‌کند به جستجوی سلمی برود.^{۱۵} سلیم پیشنهاد وی را پذیرفته^{۱۶} و برای جستجوی سلمی عزیمت می‌کند.^{۱۷} سلیم به کنار دجله می‌آید، کشتی می‌بیند،^{۱۸} از ملاحی در مورد صاحب کشتی سؤال می‌کند^{۱۹} و متوجه می‌شود،^{۲۰} کشتی متعلق به جوان هاشمی است،^{۲۱} به ملاح پول می‌دهد^{۲۲} و سوار کشتی می‌شود.^{۲۳} ملاحان به وی پیشنهاد می‌کنند،^{۲۴} لباس‌های آن‌ها را بپوشد، سلیم می‌پذیرد^{۲۵} و با تغییر قیافه^{۲۶}، به صورت ناشناس^{۲۷} سفر می‌کند. پس از مدتی به طور اتفاقی سلمی را همراه خواجه هاشمی می‌بیند که به خاطر جدایی از وی نحیف و لاغر شده است و با سلمی گفت و گو می‌کند.^{۲۸} خواجه هاشمی که از وجود سلمی بی‌اطلاع است، به سلمی پیشنهاد می‌کند وی را فراموش کند.^{۲۹} سلمی به خواجه اطلاع می‌دهد^{۳۰} که سلیم به صورت ناشناس میان آن‌هاست. خواجه هاشمی از ملاحان در مورد سلیم پرس و جو می‌کند^{۳۱} و سلیم خود را معرفی می‌کند.^{۳۲} خواجه پس از شناختن سلیم،^{۳۳} به وی قول می‌دهد به محض رسیدن به بصره سلمی را به او می‌بخشد^{۳۴} و مجلس جشنی ترتیب می‌دهد.^{۳۵} سلیم می‌خواهد،^{۳۶} صبح که بیدار می‌شود می‌بیند از کشتی و ملاحان باز مانده است.^{۳۷} پس از یک سال جستجو در جشن عید^{۳۸} سلمی را پیدا می‌کند^{۳۹} و با او ازدواج می‌کند.^{۴۰} خواجه هاشمی وسایل زندگی آن‌ها را فراهم می‌کند^{۴۱} و هر دو دوباره به بغداد برمی‌گردند.^{۴۲} و فقدان آغاز قصه التیام می‌یابد.^{۴۳}

نمودار افقی حرکت سوم: $a \longrightarrow k$
 نمودار عمودی حرکت سوم:

انتقال به سرزمین دیگر	G^2	۲۳	نیاز به عروس	a^1	۱
فرمان یا دستور	γ^2	۲۴	اعلان مصیبت	B^4	۲
انجام دستور	δ^2	۲۵	نوحه و شکایت	B^7	۳
تغییر شکل	T	۲۶	درخواست ترخم	D^0	۴
رسیدن به صورت ناشناس	o	۲۷	واکنش منفی ضد قهرمان	E^-	۵
عنصر پیونددهنده گفت و گو	ξ	۲۸	نوحه و شکایت	B^7	۶
فرمان یا دستور	γ^2	۲۹	دزدین پول	A^2	۷
آگاهانیدن	ξ	۳۰	تعقیب	$\Pi \rho$	۸
سؤال خواجه از ملاحان	D^2	۳۱	همکاری ناخواسته	θ	۹
پاسخ دادن قهرمان	E^2	۳۲	واکنش منفی و خودکشی	E^-	۱۰
شناسایی قهرمان	Q	۳۳	نجات قهرمان	P_σ	۱۱
گفت و گو	ξ	۳۴	سؤال دومین بخشنده	Δ^2	۱۲
ترتیب دادن میهمانی	ξ	۳۵	پاسخ قهرمان به بخشنده	E^2	۱۳
همکاری ناخواسته	θ	۳۶	هدیه مادی سومین بخشنده	ϕ^1	۱۴
ناپدید شدن سلمی و ملاحان	A^2	۳۷	فرمان یا دستور	γ^2	۱۵
مجلس میهمانی	ξ	۳۸	انجام دستور	δ^2	۱۶
لحظه های پیوند دهنده	B	۳۹	کارکرد عزیمت	$\chi \uparrow$	۱۷
عروسی	W	۴۰	عناصر پیونددهنده	\square	۱۸
بخشش خواجه	$D^{1'}$	۴۱	خبرگیری	ε^2	۱۹
بازگشت به بغداد	\downarrow	۴۲	آگاهانیدن	\square	۲۰
رفع کمبود	K^1	۴۳	کارکرد خبر دهی	ζ^2	۲۱
			هدیه مادی قهرمان به ملاح	f^1	۲۲

پراپ پس از تقسیم حرکت‌های قصه بر اساس نوع ترکیب آن‌ها، تقسیم‌بندی دیگری از حرکت‌های قصه ارائه می‌دهد. بر این اساس ما شاهد چهار نوع حرکت در داستان هستیم: بسط از طریق خویشکاری H-I (جنگ و کشمکش). بسط از طریق خویشکاری M-N (انجام دادن کار

دشوار). بسط از طریق دو خویشکاری H-I و M-N (کشمکش و کار دشوار) بسط بدون هیچ یک از این‌ها. (پراپ، ۱۳۸۶: ۲۰۱)

طبق الگوی پراپ داستان سلیم و سلمی، قصهٔ سادهٔ سه حرکتی است که با کمبود شروع شده و پس از گذشتن از کارکردهای میانی با ازدواج و رفع کمبود خاتمه می‌یابد. داستان از طریق خویشکاری های H-I (جنگ و کشمکش) و خویشکاری های M-N (انجام دادن کار دشوار) بسط و گسترش نیافته است.

نمودار کلی داستان به صورت ذیل می باشد:

$$\begin{aligned}
 & ۱) a^{\wedge} \gamma^{\vee} \square^{\wedge} \beta^{\vee} \square \square B K^{\wedge} \\
 & ۲) a^{\wedge} \gamma^{\vee} \square^{\wedge} \beta^{\vee} \xi A^{\wedge} f^{\vee} K^{\wedge} \\
 & ۳) a^{\wedge} B^{\vee} B^{\vee} D^{\wedge} E^{\vee} - B^{\vee} A^{\wedge} Pr \square E - R_s D^{\vee} E^{\vee} f^{\vee} \gamma^{\vee} \square^{\wedge} c \uparrow \xi \square \square \xi f^{\vee} G^{\wedge} \\
 & \gamma^{\vee} \square^{\wedge} \xi D^{\vee} E^{\vee} Q \xi \xi \square A^{\vee} \xi W D^{\vee} \downarrow BK^{\wedge}
 \end{aligned}$$

در بعضی پژوهش های مضمونی سه مرحله در داستان جدا می شود: صحنهٔ آغازین یا تعادل اولیه، مرحلهٔ شر یا برهم خوردن تعادل اولیه و ایجاد تعادل مجدد (تقوی، ۱۳۷۶: ۳۸۲)

ساختار حکایت

تعادل اولیه	سلیم بعد از فوت پدرش به سلطنت و ثروت و مکتب می‌رسد.
برهم خوردن تعادل ۱	سلیم با دیدن کنیزی در بازار تعادل زندگی بر هم می‌خورد
حالت تعادل ۱	سلیم کنیز را خریداری کرده به خانه می‌آورد.
بر هم خوردن تعادل ۲	سلیم میراث پدر را از دست داده سلمی را به بازار برده و می‌فروشد.
شر ۱	خواجه هاشمی سلمی را خریداری کرده و با خود می‌برد.
شر ۲	دزد کیسهٔ زر سلیم را می‌دزد.
حالت تعادل ۲	با پیدا کردن سلمی و دیدن وی حالت تعادل زندگی اش برقرار می‌شود.
شر ۳	سلیم می‌خواهد پس از بیداری می‌بیند سلمی و ملاحان همگی رفته‌اند.
تعادل نهایی	سلیم پس از یک سال جستجو سلمی را پیدا کرده و با او ازدواج می‌کند.

نمودار شخصیت‌ها

شاهدخت	سلمی
بخشنده	تماشاگران، پیر مرد ملاح، خواجه هاشمی
یارگران	ملاحان
قهرمان	سلیم قهرمان جستجوگر است
فرستنده	پیر مرد ملاح
شریر	دزد
قهرمان دروغین یا ضد قهرمان	جوان هاشمی

پس از بررسی نمودار شخصیت‌های این قصه، شاید این سؤال مطرح شود که آیا یک شخصیت می‌تواند در دو حوزه عملیاتی فعال باشد؟

خود پراپ در این مورد می‌نویسد: «یک شخصیت در چندین حوزه عملیات فعال است. مورد بر عکس این است که یک حوزه عملیاتی، واحد میان چند شخصیت تقسیم می‌شود.» (پراپ، ۱۳۸۶: تلخیص از، ۱۶۳-۱۶۵)

در داستان سلیم و سلمی، گاهی یک شخصیت مثل خواجه هاشمی در چندین حوزه عملیاتی فعال است، در حوزه عملیاتی یاریگر، ضد قهرمان و بخشنده ظاهر می‌شود. طبق الگوی پراپ «اگر شخصیتی در دو حوزه از خویشکاری‌ها نقشی دارد، به آن صورت‌هایی در قصه ظاهر می‌شود که نخست در آن‌ها عمل آغازیده است» (پراپ، ۱۳۸۶: ۱۷۰) بنابراین خواجه هاشمی که در آغاز داستان در نقش یاریگر ظاهر می‌شود در پایان داستان نیز به عنوان یاریگر، به سلیم و سلمی کمک می‌کند.

پیر مرد ملاح هم در دو حوزه عملیاتی فرستنده و بخشنده ظاهر می‌شود. هم چنین، در داستان سلیم و سلمی، یک حوزه عملیاتی واحد میان چند شخصیت تقسیم می‌شود. به عنوان مثال کارکرد دادن هدیه مادی (f^1) میان دو شخصیت داستان؛ سلیم و پیر مرد ملاح تقسیم می‌شود. یا کارکرد فرمان (γ^2) در مورد سلمی، پیر مرد ملاح، ملاحان و خواجه هاشمی مطرح است.

نتیجه‌گیری

با روش پراپ اجزای سازندهٔ قصه‌ها (عملکردها، شخصیت‌ها، ساختار قصه) آشکار می‌شود. بر اساس تحلیل وی می‌توان به مبنای جدیدی برای رده بندی قصه، بر اساس ویژگی‌های دقیق ساختاری دست یافت. او برای این کار سی و یک کارکرد، پیشنهاد کرده است و معتقد است می‌توان این کارکردها را در مورد همهٔ قصه‌ها به کار برد.

در این نوشتار سعی شد تا این کارکردهای سی و یک گانه، با منظومهٔ سلیم و سلمی تطبیق داده شود و نتایج آن با نتایج کار پراپ مقایسه شود. از سی و یک کارکرد پراپ، بیست و چهار کارکرد در داستان سلیم و سلمی وجود دارد. خود پراپ گفته است که تمام کارکردهای پیشنهادی او در تمام قصه‌ها دیده نمی‌شود. نتایجی که از تجزیه و تحلیل این منظومه به دست آمد اگر چه نه به صورت جز به جز و دقیق، اما بسیار با نتایج تجزیه و تحلیل پراپ مطابقت دارد و این امر نشان دهندهٔ اهمیت والای پراپ و الگوی پیشنهادی اوست.

فهرست منابع و مأخذ

- ۱ - احمدی، بابک، (۱۳۸۶)، *ساختار و تاویل متن*، تهران: مرکز، چاپ نهم.
- ۲ - اسکولز، رابرت، (۱۳۸۳)، *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*، تهران: آگه، چاپ دوم.
- ۳ - انوشه، حسن، (۱۳۷۶)، *فرهنگ نامه ادب فارسی*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، جلد دوم، چاپ اول.
- ۴ - ایگلتون، تری، (۱۳۸۸)، *پیش در آمدی بر نظریه‌های ادبی*، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز، چاپ پنجم.
- ۵ - برتنس، هانس، (۱۳۸۳)، *مبانی نظریه ادبی*، تهران: ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، نشر ماهی، ص: ۲۸۸.
- ۶ - پراپ، ولادیمیر، (۱۳۸۶)، *ریخت شناسی قصه پریان*، تهران: ترجمه فریدون بدره‌ای، توس، چاپ دوم.
- ۷ - تسلیمی، علی، (۱۳۸۸)، *نقد ادبی*، نظریه‌های ادبی و کاربرد آن در ادبیات فارسی، تهران: کتاب آمه.
- ۸ - تقوی، محمد، (۱۳۷۶)، *حکایت‌های حیوانات در ادب پارسی*، تهران: نشر روزنه، چاپ اول.
- ۹ - تولان، مایکل، (۱۳۸۶)، *روایت شناسی در آمدی زبان شناختی - انتقادی*، تهران، ترجمه فاطمه علوی، فاطمه نعمتی، نشر سمت، چاپ اول.
- ۱۰ - خاتمی، احمد، (۱۳۷۴)، *پژوهشی در نشر و نظم دوره‌ای بازگشت ادبی*، تهران، نشر پایا، چاپ اول.
- ۱۱ - خدیش، پگاه، (۱۳۸۷)، *ریخت شناسی افسانه‌های جادویی*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.
- ۱۲ - خراسانی، محبوبه، (۱۳۸۷)، *درآمدی بر ریخت شناسی هزار و یک شب*، اصفهان: نشر تحقیقات نظری اصفهان، چاپ اول.

- ۱۳- روحانی، مسعود و عنایتی قادیکلایی، محمد، (۱۳۹۰)، *بررسی قصهٔ دیوان در شاهنامه فردوسی براساس نظریه ریخت‌شناسانه ولادیمیر پراپ*، پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، سال سوم، شماره ۱، ص ۱۰۵-۱۲۲.
- ۱۴- دولت‌آبادی، عزیز، (۱۳۵۷)، *سخنوران آذربایجان*، تبریز: انتشارات دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی
- ۱۵- گلچین معانی، احمد، (۱۳۸۳)، *تاریخ تذکره‌های فارسی*، تهران: نشر کتابخانهٔ سینا، چاپ دوم.
- ۱۶- فلاحت خواه، فرهاد، (۱۳۸۹)، *تصحیح مثنوی سلیم و سلمی از عبدالرزاق بیگ دنبلی متخلص به مفتون و تطبیق آن با خسرو و شیرین نظامی*، رسالهٔ دکتری، واحد علوم و تحقیقات تهران
- ۱۷- سلدن، رامن و ویتسون، پیتر، (۱۳۸۴)، *راهنمای نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمهٔ عباس مخیر، تهران: انتشارات طرح نو.
- ۱۸- مارتین، ولاس، (۱۳۸۲)، *نظریه‌های روایت*، ترجمهٔ محمد شهبان، تهران: هرمس، چاپ اول.
- ۱۹- هارلند، ریچارد، (۱۳۸۵)، *پیش‌درآمدی تاریخی بر مطالعهٔ نظریهٔ ادبی از افلاطون تا بارت*، تهران: گروه مترجمان زیر نظر شاپور جورکش، نشر چشمه، چاپ دوم.
- ۲۰- Hawkes, Trance, 1997, *Structualism and Semiotics*, London: Clays Ltd.